

Afweer en Noodzaak

Menno ter Braak in de jaren dertig:

Van onthecht naar geëngageerd
schrijverschap

Bachelor eindwerkstuk

Naam: Mathijs de Groot

Studentnummer: 4012534

Studie: Taal- en cultuurstudies

Begeleidend docent: Dr. J.J.M. van Stralen

Datum: maart 2016

Universiteit Utrecht

Inhoud:

1.	Inleiding	5
2.	Het modernisme	8
2.1	Crisis	8
2.2	Plaatsing van het modernisme	9
2.3	Bezinning en twijfel	9
2.4	De tekst als instrument voor ordening	11
3.	Het literaire existentialisme	13
3.1	Grondbeginselen van de existentialistische filosofie	13
3.2	Overeenkomsten tussen het literaire-existentialisme en het modernisme	14
3.3	Verschillen tussen het literaire-existentialisme en het modernisme	14
4.	Menno ter Braak: <i>Het carnaval der burgers</i>	17
4.1	De cirkel van het carnaval	17
4.2	Het carnaval: een maquette	18
4.3	Taalscepsis	19
4.4	Een alternatieve Genesis	20
5.	Engagement en de intellectueel	22
5.1	Geboorte van de Europese intellectueel	22
5.2	Sociale verbeelding	23
5.3	Het probleem engagement	23
6.	Menno ter Braak: <i>Het nationaal-socialisme als Rancuneleer</i>	25
6.1	Van ratés tot tirannen	25
6.2	Rancune en ressentiment	26
6.3	Vrijheid bij stellingname	27
6.4	Bewustzijn van eigen identiteit en groepsbesef	28
7.	Besluit	30
8.	Geraadpleegde literatuur	32

1. Inleiding

De jaren dertig van de negentiende eeuw betekenden voor Europa een tumultueuze periode, waarin grote maatschappelijke, politieke en culturele ontwikkelingen veelal hun negatieve effecten vertoonden. Recente technologische ontwikkelingen als gifgas en machinegeweren¹ hadden dood en verderf gezaaid in de Eerste Wereldoorlog, industrialisatie had geleid tot massawerkloosheid en de beurskrach van 1929. Spoedig zou Hitler in Duitsland aan de macht komen door democratische verkiezingen. Het optimisme van de *belle époque* maakte plaats voor pessimisme en chaos, ook op cultureel vlak. Schrijvers en intellectuelen belandden in een cultuurcrisis.² In de jaren twintig en dertig experimenteerden zij volop met manieren om aan deze crisis uiting te geven.

Ook in Nederland zochten kunstenaars uit alle disciplines naar een houding in hun werk, die zich aanvankelijk zou kenmerken door onthechting van de samenleving en absolute autonomie, later gecodeerd als de modernistische kunstopvatting. Echter, met een oprukkend nationaalsocialisme en een onvermijdelijk vooruitzicht op een Tweede Wereldoorlog zagen Nederlandse schrijvers hun beroep en de bijbehorende vrije waarden in toenemende mate bedreigd worden. Ze werden voor een keuze gesteld: vluchten of partij kiezen. De modernistische kunstopvatting moest het veld ruimen, afzijdig blijven kon niet meer. Menno ter Braak (1902-1940) was een van de weinigen die, voor hij zelfmoord pleegde, ervoor koos in Nederland te blijven. Ook hij zag zijn schrijverschap in de jaren dertig – zijn meest productieve decennium – geconfronteerd met een toenemende druk om deze functie aan te wenden voor de maatschappelijke zaak en zich te wagen aan politieke stellingname: de schrijver werd geacht te engageren.

Dat Ter Braak in zijn rol als schrijver zou moeten veranderen, was ook voor hemzelf duidelijk. In brieven aan zijn vriend E. du Perron (1899-1940) beaamde hij de noodzaak van een grotere politieke en maatschappelijke betrokkenheid. In eerdere wetenschappelijke publicaties werd al aandacht besteed aan Ter Braaks veranderende opvatting in zijn literaire kritieken als reactie op de literatuur van het nationaalsocialisme.³ In deze bachelorscriptie wil ik onderzoeken in hoeverre Ter Braak in zijn eigen werk gehoor gaf aan deze roep om verandering en men de beweging naar een meer geëngageerd schrijverschap kan vaststellen in zijn essays. Indirect stellen we dus ook de vraag in hoeverre Ter Braak meeding in de overgang van het modernisme naar het existentialisme. Om deze vraag te beantwoorden heb ik twee van zijn bekendste essays geselecteerd die de uiteinden van de jaren dertig markeren: *Het carnaval der burgers* (1930) en *Het nationaal-socialisme als Rancuneleer* (1937). Mijn verwachting luidt dat, de twee werken vergelijkend, de tweede tekst zich veel uitdrukkelijker tot de lezer richt en hem/haar aanspoort tot handelen in een taal die naar de actuele

¹ Gouw: 5

² Gouw: 3-5

³ Ibid: Gouw verwijst hier naar E. van Bovens 'Een getuigenis van, of tegen de tijd. De receptie van Lady Chatterley's Lover in Nederland in de jaren dertig'. In: K. Rymenants, K. Humbeeck, J. Robert, J. Stuyck (red.), *Literatuur en crisis. De Nederlandse en Vlaamse letteren in de jaren dertig*, Antwerpen (2010). Zelf schrijft hij: "Van Boven noemt ook de reden voor deze gewijzigde houding van Ter Braak: hij zou reserves hebben tegen de verheerlijking van de natuur, omdat deze verheerlijking ook een centraal thema vormde in de door nationaalsocialisten en fascistten gepropageerde 'bloed en bodem'-literatuur." (4)

ontwikkelingen refereert. In de eerste tekst is eerder sprake van een afwenden van de lezer en zien we geen directe referenties aan actuele ontwikkelingen.

In de literatuurwetenschap is het bij wijze van categorisering gebruikelijk om over literaire stromingen te spreken. Deze brengen de veranderende literaire opvattingen door de eeuwen heen in kaart. In de jaren dertig van de twintigste eeuw zijn die stromingen respectievelijk het modernisme, de historische avant-garde en de eerste aanzetten van het existentialisme. Het opkomende belang van engagement kunnen we plaatsen in de overgang tussen het modernisme en het existentialisme. Ik zal de oorsprong en belangrijkste concepten van beide stromingen toelichten en de twee essays van Ter Braak daar vervolgens aan relateren.

Mijn uiteenzetting van het modernisme zal ik primair baseren op het werk van Fokkema en Ibsch. In de inleiding van hun toonaangevende boek weten zij op heldere wijze de modernistische (literatuur)opvattingen te omschrijven in thema's die ik later met het existentialisme wil vergelijken. Hun inleiding stelt me in staat om 'de modernist' te omschrijven, zoals ik ook 'de (literaire) existentialist' tracht te omschrijven. Deze parallel is belangrijk om naderhand de verschillen tussen de twee stromingen in kaart te kunnen brengen. Fokkema en Ibsch schrijven over een exclusieve en een inclusieve variant van het modernisme, waarbij zij de eerste variant in hun boek uitwerken. Binnen deze variant beschouwt men het modernisme als een achteraf geconstrueerd concept, losgekoppeld van het avant-gardisme of expressionisme, dat in dezelfde periode werd gepraktiseerd.⁴ In het belang van structuur en helderheid wil ik hen hierin volgen en zal ik het modernisme als een aparte stroming bespreken. Waar nodig zal ik Fokkema en Ibsch aanvullen met een meer uitgebreid boekwerk van Bradbury en McFarlane en andere secundaire literatuur.⁵

Voor het existentialisme gebruik ik hoofdzakelijk de inleiding van het literaire existentialisme door Hans van Stralen, aangevuld met het toonaangevende boek van Cooper daarover. Die laatste wil doelbewust 'de existentialist' creëren, afgeleid uit een groot corpus aan teksten.⁶ Mijn keuze om toch primair voor Van Stralen te gaan is omdat deze in mijn ogen een cruciale onderverdeling maakt in wat we 'het existentialisme' noemen. Het literaire existentialisme geldt voor Van Stralen, getuige de titel van zijn boek, als een afzonderlijk onderdeel dat weliswaar verband houdt met de existentialistische filosofie en fenomenologie, maar anders dan die twee niet tot de discipline van de wijsbegeerte gerekend mag worden.

In dit onderzoek is 'engagement' een belangrijk concept. Ik acht het dan ook van belang een apart hoofdstuk aan dit concept te besteden. Hierin zal ik vooral verwijzen naar Van Oudvorst, die in zijn boek *De verbeelding van de intellectuelen* hun idealen en hun problemen beschrijft. Engagement werd vooral vanaf de jaren dertig een problematisch thema voor intellectuelen. Ter Braak was één van hen.

⁴ De inclusieve variant rekent het modernisme, de historische avant-garde, het expressionisme en de overige – ismen in de vroeg twintigste eeuw tot één stroming, weliswaar met kleine verschillen. Ook Van Stralen laat dit onderscheid in zijn boek over het existentialisme voorbijkomen. (44)

⁵ Fokkema en Ibsch beschrijven in hun boek op heldere wijze wat de modernist kenmerkt, maar niet altijd waarom. Ik zal daarom de kenmerken van Fokkema en Ibsch van een bredere context voorzien met behulp van het handboek van Bradbury en McFarlane.

⁶ Cooper over zijn doel: "Nor [...] is my main concern to establish what Heidegger, Sartre or whoever 'really meant'. It is, rather, to reconstruct from their writings a coherent and challenging structure of thought. [...] The Existentialist, who coincides with no particular writer but embodies, as it were, the best wisdom to be gleaned from several." (ix)

Ik ben mij ervan bewust dat de keuze mij te beperken tot de belangrijkste concepten van het modernisme, het literaire existentialisme, engagement en de intellectueel onvermijdelijk een onvolledig beeld tot gevolg heeft. Achtergronden of het verschil in religieuze en seculiere lezingen laat ik achterwege. Ik denk dat het eindobject van dit onderzoek niet gebaat is bij een exhaustieve beschrijving, maar juist bij een toegespitste onderzoeksvraag.

2. Het modernisme

Een onvermijdelijke stroming

In de naslagwerken onderscheidt men drie verschillende definities van het modernisme. In de theologie verstaat men onder de modernisten zij die in de negentiende eeuw de Bijbel niet wilden afsluiten van wetenschappelijke ontwikkelingen. Zij beschouwden de Bijbel als een historische tekst die voor iedereen openstond voor interpretatie. In de filosofie verstaat men onder het modernisme het wijsgerige gedachtegoed vanaf de Verlichting tot aan het postmodernisme. Ik beperk mij in het vervolg van deze tekst tot het literaire modernisme, de derde en tevens laatste definitie.

2.1 Crisis

Het literaire zwaargewicht Gertrude Stein omschreef de modernistische poëtica eens als “the only ‘composition’ appropriate to the new composition in which we live.”⁷ Daarmee legde de Amerikaanse een direct verband tussen de constructie van literatuur zelf en de wereld daarbuiten. Tot dan toe had groei de connotatie van vooruitgang. Echter, bij aanvang van de negentiende eeuw zag de (Europese)⁸ wereld zich voor het eerst geconfronteerd met negatieve effecten van sociale, maatschappelijke en culturele veranderingen. Een sluimerende angst en verwarring⁹ onder de bevolking was het gevolg, schrijft Léon Hanssen, de biograaf van Menno ter Braak.

Onder intellectuelen groeide het kritische besef “dat verschillende tendensen in de Europese geschiedenis zoals religieuze intolerantie of de mythe van de ongebreidelde groei [...] de vernietiging van andere culturen, van tal van waarden in de eigen cultuur en van milieu en natuur tot gevolg hebben gehad.”¹⁰ De toename van het aantal wereldbeelden, aangewakkerd door de evolutie van nieuwe klassen en communicatiemiddelen vanaf halverwege de negentiende eeuw, bracht de mens in een identiteitscrisis, stellen ook Bradbury en McFarlane.¹¹ Een coherent ik-besef viel weg en raakte gefragmenteerd. De schrijvers die later modernisten genoemd zouden worden, werden belast met de vergeefse zoektocht om dit Ik te hervinden.

Kunstenaars beseften de noodzaak tot verandering, maar konden niet direct invulling geven aan de veranderingen om hen heen. Onder hen ontstond naast een identiteits- ook een cultuurcrisis. Er was veel gebeurd, maar men verwachtte dat er nog veel meer zou gaan gebeuren.¹² Deze staat van verwarring en terughoudendheid zou het centrale thema van de modernisten worden.

⁷ Bradbury & McFarlane: 23

⁸ Ik beperk mij in deze context tot de Europese literatuur omdat de teksten die ik behandel niet verder dan dit continent gaan en deze teksten onder mijn onderzoeksobject vallen.

⁹ Hanssen: 206

¹⁰ Ibid: 207

¹¹ Bradbury & McFarlane: 21

¹² “De zekerheid van een ommekeer zonder de zekerheid waar die ommekeer naar toe zou leiden.” (Hanssen: 207)

2.2 Plaatsing van het modernisme

Fokkema en Ibsch plaatsen het modernisme tussen het neoclassicisme en de neoromantiek, voortkomend uit de beweging van Tachtig.¹³ Deze modernistische periode reikt van 1910 tot 1940.¹⁴ Opvallend is dat Fokkema en Ibsch, in tegenstelling tot de schrijvers van grote overzichtswerken¹⁵, het modernisme als een achteraf geconstrueerde autonome stroming met een eigen programma naast het expressionisme, futurisme en het surrealisme plaatsen. Eén overeenkomst uitgezonderd (ook het modernisme was aanvankelijk avantgardistisch en polemisch van karakter)¹⁶ paste modernistisch proza¹⁷ verder niet in een van de andere drie – ismen. Dus kregen auteurs als Marcel Proust of André Gide, die wel “heel belangrijk geacht”¹⁸ werden, achteraf een eigen genre toebedeeld. Los van de discussie hoe en waar het modernisme te plaatsen tussen de andere stromingen werd het samenbrengen van deze auteurs extra bemoeilijkt omdat onderzoek naar hun overeenkomsten lang uitbleef en de modernisten zich nooit als een internationale beweging hebben gepresenteerd. Fokkema en Ibsch schrijven hierover: “Zij misten de impulsiviteit en de eenzijdigheid [...] Zij waren te intellectualistisch om manifesten te produceren en persconferenties te beleggen.”¹⁹ Het intellectualistische gehalte verklaart het elitaire imago en enkele van de literaire procedés die karakteristiek zouden worden voor de modernisten, waarover dadelijk meer.

2.3 Bezinning en twijfel

Opvallend in de modernistische poëtica is dat zij literair uiting geeft aan de wereld waarin zij ontstond, juist door zich in sociaal-maatschappelijk opzicht te onthouden van directe referenties naar die wereld. De modernist ging op reis, trok weg van bekende grond, juist om zichzelf te hervinden. Een literaire modernist deed dat in woorden en aldus kan men spreken van een individualistisch en onthecht proces van catharsis. Dat proces was tegelijkertijd destructief omdat de literaire modernist vooraf al wist dat hij zichzelf nooit in door hemzelf geschreven woorden zou kunnen vangen. “De Modernist engageert zich niet. Hij overweegt, is kritisch, ook ten aanzien van de door hem geformuleerde kritiek”, schrijven Fokkema en

¹³ Fokkema en Ibsch: 10. In het theoretisch kader schreef ik reeds dat zij het modernisme als een op zichzelf staande stroming beschouwen, die zij achteraf werd construeerden. Kortweg noemen we dit de exclusieve variant van het modernisme, dat haar hoogtijdagen parallel aan de avant-garde beweging beleefde.

¹⁴ Waar volgens Fokkema en Ibsch in de achttiende en negentiende eeuw nog werd gesproken over literaire perioden met een specifieke poëtica, spreekt men in de twintigste eeuw liever over stromingen. Reden hiervoor is de “snelle opeenvolging en gelijktijdige ontwikkeling van verschillende literaire richtingen.” (9). Het duo schrijft dat het opsplitsen van de twintigste-eeuwse literatuur in perioden daarom niet kan. We moeten de pluriformiteit en snelle verandering van literatuur daarom als periodekenmerk op zich beschouwen: “de twintigste-eeuwse literatuur niet in een of meer perioden kan worden ingedeeld, tenzij juist de snelle aflossing en de simultaneïteit van de verschillende stromingen als periodekenmerk worden opgevat.” (9)

¹⁵ Bijvoorbeeld in *The Oxford Dictionary of Literary Terms* (3 ed.) (2008): “A general term applied retrospectively to the wide range of experimental and avant-garde trends in the literature (and other arts) of the early 20th century, including Symbolism, Futurism, Expressionism, Imagism, Vorticism, Ultraismo, Dada, and Surrealism, along with the innovations of unaffiliated writers.”

¹⁶ Fokkema en Ibsch: 16

¹⁷ Ik kies hier specifiek voor het woord ‘proza’ omdat de modernisten, anders dan de schrijvers uit de andere drie stromingen, een voorkeur hadden voor dit genre (Fokkema en Ibsch: 11)

¹⁸ Ibid: 9

¹⁹ Fokkema en Ibsch: 10

Ibsch.²⁰ Niet alleen tegenover de buitenwereld maar ook tegenover zichzelf stelde de modernist zich dus gereserveerd op. Volgens Hanssen moeten we de werken van deze auteurs interpreteren als de uiting van een individu *als gevolg van* de tijdgeest. De uiting van een individu dat zich afwendde van zijn tijdgeest als gevolg van de chaotische conditie van daarvan. Hij relateert modernistische teksten aan “een logica van de crisis, als de bezinning en zelfbezinning van een geest die zich in principe negatief tot de wereld verhoudt.”²¹

In lijn met de sociaalhistorische achtergrond, die ik zojuist beschreef, staat in de modernistische poëtica de twijfel centraal. Deze uit zich op twee dominante manieren: epistemologisch en metalinguaal. Ik zal deze nader toelichten. In de eerste paragraaf van hun boek vatten Fokkema en Ibsch de modernistische poëtica in een notendop:

De Modernistische interpretatie van de wereld is een voorlopige, een fragmentarische. Het geloof in definitieve verklaringen ontbreekt; de Modernisten zijn eerder sceptisch dan enthousiast [...] geïnteresseerd in de verschillende manieren waarop kennis van de wereld onder woorden gebracht kan worden. [...] Zij verafschuwen iedere vorm van dogmatisme en stellen er hun voorzichtige hypothesen voor in de plaats. Kortom, zij missen het vertrouwen in de mogelijkheid van een sluitende verklaring en een volledige beschrijving van de wereld. (Fokkema en Ibsch: 11)

Drie fundamentele kenmerken die in dit fragment aan het licht worden gebracht zijn het overwegend gereserveerde wereldbeeld, de fascinatie voor de taal en een daarmee samenhangende onzekerheid. Over dat laatste schrijft Hanssen: “De diepere betekenis wordt de onzekerheid van de betekenis zelf. Het programma laat zich veeleer definiëren als een zwerftocht tijdens welke de identiteit nergens gevestigd kan worden en waarvan het slot meerduidig blijft.”²² Hanssen duidt het niet kunnen onderkennen van een betekenis juist als het fundamentele kenmerk van modernistische literatuur. Deze omgang met het fenomeen ‘betekenis’ is ook in het werk van Ter Braak terug te lezen.

Modernistische auteurs bespeurden bij hun voorgangers wat Ter Braak zelf een ‘volledigheidsillusie’²³ noemde: de ontorechte aanname dat we de werkelijkheid in al haar hoedanigheden en verbanden kunnen kennen. De epistemologische twijfel van de modernisten behelst het tegenovergestelde. Daarnaast dringt zich de zojuist genoemde vraag op of men met woorden uitdrukking kan geven aan die wereld. Ter Braak onderschreef deze “twee grondprincipes” van het modernisme²⁴ en vond hierin steun bij zijn grote voorbeeld Friedrich Nietzsche (1844-1900) en diens kritiek op de referentiële functie van taal. Voor Nietzsche impliceerde het woord een bedrieglijke omgang met de werkelijkheid; er zou enkel de (subjectieve) interpretatie bestaan.²⁵ Bovendien besteedde Ter Braak in zijn literaire recensies aandacht aan de grote buitenlandse modernisten en waardeerde hij in hen “juist de kenmerken [...] die wij Modernistisch hebben genoemd.”²⁶ Metalinguale twijfel kunnen we in

²⁰ Ibid.

²¹ Hanssen: 206

²² Hanssen: 210

²³ Fokkema en Ibsch: 253

²⁴ Ibid. 257

²⁵ Ibid. 261

²⁶ Ibid. 259

deze context als een gevolg²⁷ van de epistemologische twijfel beschouwen. Taal is immers de code waarin mensen communiceren, ons primaire referentiemiddel naar de omgeving en daardoor een onderdeel van de wereld als geheel.

2.4 De tekst als instrument voor ordening

Op tekstueel niveau maakten de modernisten zich sterk om “door middel van een crisislogica hypothesen uit te werken over de creatieve benutting van verwarring en wanorde.”²⁸ Ze wapenden zich met pen of penseel²⁹ om uiting te geven aan de chaos die zo kenmerkend was voor de eerste drie decennia van de twintigste eeuw. Specifiek voor de literatuur betekende dit een radicale herinterpretatie van de taal en haar effecten. Eerder schreef ik al dat de modernisten aanvankelijk avantgardistisch³⁰ ingesteld waren: choqueren was van primair belang en een middel om gehoord te worden. Een ander belangrijk verschil met voorgaande literaire perioden was het verminderde belang van de esthetische ervaring. Een tekst moest in eerste instantie leiden “tot een beschouwelijke fase waarin eerder *modellen* van kennisoverdracht en handelen aan de orde zijn dan de kennisoverdracht en het handelen zelf”, schrijven Fokkema en Ibsch.³¹ Het werken met modellen duidt op een hoger abstractieniveau en sluit, evenals het reizen, aan bij de onthechting van de conventionele wereld en de (vergeefse) poging deze op een alternatieve manier onder woorden te brengen. Deze poëtische visie maakt de keuze van de modernisten voor de lopende tekst – het proza, en in het specifieke geval van Ter Braak het essay – begrijpelijk: deze tekstvorm leent zich buitengewoon goed voor het uitwerken van hypothesen en gedachtestromen. Verder is van belang de “noodzaak van het verschil”, vaak uitgedrukt in opposities, en het doorbreken van de lezersreactie³² waar modernisten belang in stellen. In Ter Braaks essay *Het carnaval der burgers* (1930) zullen we een aantal van deze modernistische taalprocedés vaststellen.

In het toekennen van de grote pijlers van het literaire modernisme komen Fokkema en Ibsch tot drie semantische velden die zich concentrisch tot elkaar verhouden en die zijn opgesteld vanuit de negatie van de poëtica's uit voorafgaande stromingen. De binnenste cirkel wordt gevormd door het eigen bewustzijn. Hier omheen cirkelen onthechting en observatie als gedeelde nummer twee.³³

De belangrijkste conclusie die we voor nu uit bovenstaande alinea's moeten trekken, is dat het literaire modernisme zich laat kenmerken door een onthechte, afgewende houding ten opzichte van de concrete wereld en gebeurtenissen uit zijn tijd. Van engagement op sociaal-politiek vlak is geen sprake.³⁴ Modernisten zijn niet direct betrokken op de hedendaagse wereld(problematiek) en ze weigeren akkoord te gaan met haar waarden, zonder deze wereld

²⁷ Fokkema en Ibsch schrijven in dit verband: “Twijfel aan de mogelijkheid van een adequate uitdrukkingwijze versterkt de epistemologische twijfel...” (258)

²⁸ Hanssen: 209-10

²⁹ Hoewel mijn onderzoeksobject zich beperkt tot de literatuur, werd en wordt het modernisme beschouwd als een algemene kunststroming.

³⁰ “In zijn eerste verschijningsvormen had het Modernisme een avantgardistisch karakter: de Modernistische schrijver choqueeerde en moest ervoor vechten om gehoord te worden.” (Fokkema en Ibsch: 16)

³¹ Ibid. 13

³² Ibid.

³³ Ibid. 45-6

³⁴ Fokkema en Ibsch: 10

te ontkennen. De modernisten bekommerden zich hoofdzakelijk om hun eigen werk en niet om wat zich in de straten afspeelde. Ze erkenden de crisis van de menselijke conditie, maar ze onderzochten deze problematiek binnen hun persoonlijke situatie. Op literair vlak resulteerde dit in volgeschreven pagina's van zelfonderzoek (reflectie) om het 'Ik' weer gestalte te geven, vaak al in de wetenschap dat dit project niet zou slagen.

3. Het literaire-existentialisme

Over de randen van het boek

Net als bij het modernisme maken we bij het existentialisme een onderscheid tussen drie verschillende disciplines: het literaire existentialisme, het filosofische existentialisme en de existentiële fenomenologie.³⁵ In zijn boek beschrijft Hans van Stralen in hoeverre deze drie domeinen vervlochten zijn. Het spreekt voor zich dat ik me ook in dit geval wil beperken tot het literaire existentialisme.

3.1 Grondbeginselen van de existentialistische filosofie

We mogen het niet als vanzelfsprekend beschouwen dat later benoemde literair-existentialistische auteurs zich ook bezighielden met de existentiële filosofie.³⁶ Toch vertoont het gedachtegoed van de literaire tak van het existentialisme meer gelijkenis met de filosofie dan aan met literair programma.³⁷ Van de drie disciplines ziet Van Stralen de sterkste verbanden tussen de literatuur en de fenomenologie.³⁸ Aan de hand van de link tussen literatuur en fenomenologie werkt hij een drietal topoi uit, die in de existentialistische literatuur dominant zijn: de (grens)situatie, de ander en het engagement.³⁹ Ik zal deze topoi straks toelichten. Allereerst zal ik de grondbeginselen van existentialistische filosofie bespreken, voor zover ik die belangrijk acht om het existentialisme in zijn totaliteit te kunnen begrijpen. Daarna zal ik het literair-existentialisme nader bespreken.

Aan het bestaan volgens het existentialisme is een aantal voorwaarden verbonden. Het gaat hier om bestaan op een specifieke manier, met een missionaire opdracht die de mens dient uit te voeren.⁴⁰ Cooper schrijft dat in de filosofie de nadruk ligt op de aspecten die het mens-zijn van alle andere vormen van 'zijn' onderscheidt.⁴¹ Bestaan betekent in de wereld bestaan, maar dat gaat ook gepaard met een immer aanwezige breuk: een vorm van vervreemding tussen de moderne mens en de wereld. Bestaan betekent nadenken over het opheffen van die breuk;⁴² volgens de existentiële filosofie is ieder individu berust met een verantwoordelijkheid voor zijn of haar houding tegenover de rest van de wereld.⁴³ Deze komt voort uit de mogelijkheid om op zijn bestaan te reflecteren en er dus afstand van te kunnen nemen.

Aldus kunnen we stellen dat bestaan een proces van constant in-wording-zijn is, een missionaire en ethische taak gericht op de toekomst: de bestaan dient op een authentieke wijze door het individu zelf ingevuld te worden.⁴⁴ Heidegger omschreef dit als het eindeloze onderweg-zijn; bestaan valt samen met een niet te bereiken eindpunt, een essentie, een doel dat nooit daadwerkelijk behaald wordt, maar evengoed moet worden nagestreefd. De mens

³⁵ Van Stralen: 13

³⁶ Van Stralen: 13

³⁷ Ibid: 22

³⁸ Ibid: 42

³⁹ Ibid: 57

⁴⁰ Van Stralen: 20

⁴¹ Cooper: 2

⁴² Van Stralen: 14

⁴³ Cooper: viii

⁴⁴ Ibid: 3

wordt op aarde geworpen en moet vervolgens tot de essentie van zijn bestaan zien te komen. Wie afziet van deze taak om de grenzen van het menselijke bestaan, de essentie, op te zoeken, leeft inauthentiek.⁴⁵ De existentie, het leven op zich, gaat in de existentiële filosofie daardoor vooraf aan hetgeen iemand op weg is te worden. Vandaar de existentiële leus ‘l’existence précède l’essence’: dat wat iemand op een willekeurig gegeven moment is – zijn existentie – impliceert altijd een wording richting een mogelijke essentie.⁴⁶ De menselijke existentie is dus het allereerste begin van elk project waarin een eventuele essentie gevonden kan worden.

3.2 Overeenkomsten tussen het literaire-existentialisme en het modernisme

De jaren dertig gelden als overgangsdecennium van het modernisme en de historische avant-garde naar onder meer het existentialisme, het documentair realisme en de *nouveau roman*.⁴⁷ Vanaf ongeveer 1935 gaat het in de literatuur steeds meer om de “betrokkenheid [...] met de maatschappelijke ontwikkelingen en indirect daarmee verbonden reacties zoals angst, desoriëntatie, levensmoedigheid en verzet, die zich vanuit de breuk tussen de mens en zijn situatie laten begrijpen.”⁴⁸ De opkomst van het fascisme is in volle gang, Europa staat aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en de modernisten en avant-gardisten uitten zich nog maar schaars.⁴⁹

Ondanks dat de literaire existentialisten de modernistische poëtica en haar intellectuele karakter vrijwel volledig afwijzen⁵⁰, zijn er in ieder geval twee overeenkomsten tussen de groep literair-existentialistische auteurs en hun modernistische voorgangers te ontdekken. Een daarvan is het ontbreken van een duidelijk afgebakende groep auteurs, in zoverre dat ook de literair-existentialistische auteurs nooit een programma, manifest of tijdschrift gezamenlijk hebben opgezet.⁵¹ Daarnaast geven beide stromingen in hun literatuur uiting aan een menselijke conditie die zich door strijd kenmerkt. In het literaire-existentialisme kan de reële wereld een functie in die oorlog hebben. In het modernisme gaat het om de persoonlijke strijd met een gefragmenteerde Ik.⁵² Vaak kenmerkt deze conditie zich door een waarden crisis, absurditeit, angst en eenzaamheid.⁵³

⁴⁵ Van Stralen omschrijft dit als een inauthentieke tendens, namelijk de weigering een essentie te zoeken. Dit raakt de kern van het filosofische existentialisme: “De mens wordt in het existentialisme aangesproken voor zover hij nu juist géén ding is, maar keuzes kan maken.” (21)

⁴⁶ Cooper citeert hier Ortega y Gasset: “Existence [...] is the process of realizing [...] the aspiration we are.” (3)

⁴⁷ Fokkema en Ibsch: 16

⁴⁸ Ibid: 15

⁴⁹ Ibid: 50

⁵⁰ Van Stralen omschrijft de modernistische poëtica als “Twijfel áán en distante ten opzichte ván het geheel aan overgeleverde ideologieën en levensvisies. Zij (de modernisten) ervaren de werkelijkheid als gefragmenteerd en wensen door diepgaand zelfonderzoek deze realiteit opnieuw te begrijpen.” (44) Eerst schrijft hij over een vrijwel volledige afwijzing, later over een radicale (57)

⁵¹ Van Stralen: 13

⁵² Ibid

⁵³ Ibid: 43

3.3 Verschillen tussen het literaire-existentialisme en het modernisme

Verschillen zijn er in grotere getalen. Het literaire existentialisme van Sartre, de belangrijkste existentialist, onderscheidt zich fundamenteel van het modernisme⁵⁴ door zijn “gelijktijdige tendens tot destructie *en* opbouw.”⁵⁵ Waar de modernisten gericht zijn op de intellectuele expressie van de door hen gevoelde chaos en destructie, is er in het existentialisme aandacht voor opbouw en activering van de menselijke existentie door (met de ander) op zoek te gaan naar een eventuele essentie en de keuzes die in die zoektocht een rol spelen. Dit vitale karakter wordt grotendeels bewerkstelligd doordat literaire existentialisten zich engageerden⁵⁶ met de concrete situatie; ze toonden betrokkenheid met het hier en nu.⁵⁷ Auteurs spreken vaak concrete morele waarden uit⁵⁸ en wensen het wereldbeeld van de als voorloper aangewezen theoloog Søren Kierkegaard (1813-1855) te koppelen aan de *eigentijdse* situatie, die getekend was door de opkomst van het nazisme en de Tweede Wereldoorlog.⁵⁹ Modernisten onthielden zich juist van elke concrete referentie naar de eigentijdse situatie. Er vindt een accentverschuiving plaats van een literatuur van “bewustzijn en reflectie naar een soort literatuur die de handeling, de keuze en een daaraan verbonden ethische problematiek stelt.”⁶⁰ Daarbij is er sprake van een directe gerichtheid op de lezer. Literair-existentialistische teksten willen bewust het geweten van de lezer bereiken,⁶¹ in tegenstelling tot de doelstelling in modernistische teksten.

In hun vormgeving toonden de literaire-existentialisten zich vernieuwend noch radicaal.⁶² Wel zetten zij zich duidelijk af tegen systematiseringen en modelleringen van de samenleving, zoals de modernisten die in hun essays construeerden.⁶³ Kierkegaard dacht het tegenovergestelde: de mens kan niet buiten zichzelf treden en een werkelijkheid systematiseren waar hij zelf deel van uitmaakt.⁶⁴ Iedere systematisering is voor Kierkegaard een vergeefse poging die slechts tot “loze abstracties” leidt.⁶⁵ Experimenten met taal of taaldestructie werden door de literaire existentialisten afgewezen. Zij gebruikten veelal het proza of drama, genres die een groter publiek konden bereiken.⁶⁶

⁵⁴ Dit geldt eveneens voor de historische avant-garde, dat tegelijk met het modernisme actief was.

⁵⁵ Ibid: 45

⁵⁶ Van Stralen definieert engagement als “een levenshouding die in de vorm van gerichte opvattingen en keuzes blijk geeft van betrokkenheid met de persoonlijke situatie en die van de ander” die voortkomen uit een “gespannen situatie die voor het personage tijdelijk onoverzichtelijk is geweest”(59).

⁵⁷ Ibid: 44

⁵⁸ Ibid: 45

⁵⁹ Hier wil ik opmerken dat ook het literaire-existentialisme niet altijd direct verwijst naar een concrete oorlog. Ibid: 45, 19

⁶⁰ Ibid: 44

⁶¹ Ibid: 60

⁶² Ibid: 46

⁶³ Kierkegaard verzette zich tegen de filosofie van de Duitse filosoof Hegel die stelde dat de mens oppermachtig was door het bezit van de rede en daarmee de wereld om hem heen coherent kon bevatten. (Van Stralen 23-4)

⁶⁴ Cooper schrijft in deze context dat “the whole idea of the isolated subject caught in an ‘egocentric predicament’ of trying to acquire knowledge about a public world on the basis of his private experience” door de existentiële filosofie als niet mogelijk wordt beschouwd (viii)

⁶⁵ Van Stralen maakt zijn punt door te concluderen: “Het behoort tot de kern van het existentialisme zich te ontdoen van iedere vorm van systematiseren.” (18-22)

⁶⁶ Van Stralen refereert hier naar Sartre die het gebruik van niet-begrijpelijke of ontoegankelijke taaluitingen als decadent en immoreel omschreef. Hij impliceert daarmee een voorkeur voor breed toegankelijke genres. (52)

Net als de modernisten ervaren de existentialisten een breuk tussen het 'Ik' en de wereld, zij het dat binnen het existentialisme de naaste niet als lucht kan en mag worden gezien.⁶⁷ Daarnaast zoeken beide stromingen naar manieren om te kunnen omgaan met deze crisis tussen individu en collectief. Het modernisme en existentialisme worden elkaars tegenpool als we de vraag stellen *hoe* beide stromingen die vervreemding willen opheffen. De modernist doet dat door onthechting; hij zondert zich af van de wereld en reflecteert. De literaire existentialist gaat de straat op en zoekt contact met de ander.

⁶⁷ Van Stralen: 62

4. Het carnaval der burgers

Een gelijkenis in gelijkenissen

Allereerst zal ik in dit hoofdstuk een inhoudelijke samenvatting geven van deel 1 van Ter Braaks *Het carnaval der burgers* (*Hcdb*). Dit hoofdstuk geeft de strekking van het essay als geheel weer. Op dit hoofdstuk zal ik, in het belang van een afgebakend en toegespitst onderzoek, mijn analyse dan ook baseren. Vervolgens zal ik de functie van onthechting in het essay bespreken aan de hand van het literair-modernistische principe van de taalsceptis, die zich manifesteert in het uitwerken van hypothesen in modellen, het schrijven in abstracties en de metalinguale twijfel. Daarnaast wil ik kort ingaan op de benadering van religie in *Hcdb* aan de hand van een analyse door Van Oudvorst. Door deze zaken te bespreken wil ik laten zien dat *Hcdb* poëticaal nog stevig geworteld is in de modernistische traditie. Ik zal veelal gebruik maken van de analyses die Van Oudvorst van hetzelfde werk maakte.

4.1 De cirkel van het carnaval

In eerste instantie lijkt *Hcdb* een aanval op het concept ‘burgerlijkheid’. Echter, waar Ter Braak met behulp van de polen burger-dichter en illusie-verstening kritiek op uit, is de taal. De taal die ons in staat stelt te communiceren maar immer de werkelijkheid tekortdoet. Ter Braak opent met een uitgebreide beschouwing over onze bipolaire verstandhouding met het ‘wij’: onze liefde voor en afkeer⁶⁸ van het meervoudige, het collectieve, een term die voor Ter Braak slechts illusie en verstening representeert. Deze ‘wij-vervalsing’ laat hij zien aan de hand van het carnaval, een jaarlijks ritueel waar de synthese van burger en dichter – twee levenspolen die lijnrecht tegenover elkaar staan – plaatsvindt en de wij-illusie zijn intrede doet. Burgers trekken naar het carnaval in de parken om “een zekeren graad van waanzinnigheid deelachtig te worden.”⁶⁹ Ze willen ‘ontgrenzen’, evaporeren in eenstemmigheid, hun burgerlijkheid in een roes vergeten.⁷⁰ Onderdeel van dit proces is het vinden van de Ander: een geliefde of metgezel die het individu tijdelijk uit zijn onpersoonlijke burgerlijkheid bevrijdt. Eenmaal elkaar getroffen bedrijven de twee burgers met elkaar de liefde. Al snel breekt de ontnuchterende Aswoensdag aan en is het carnaval ten einde gekomen. In de gevonden Ander blijkt geen vernieuwing schuil te gaan, maar slechts een verval in oude routines en verstarring; een exacte kopie van de wederhelft. Verstening dient zich aan en het leven van alledag doet de burger weer ontwaken uit de illusie van het carnaval en van het ‘wij’. Zo is de cirkel rond: de burgerlijke verstening roept een illusie op die men gaat zoeken op het carnaval, en de illusie verwordt tot nieuwe verstening.

Centraal in de vicieuze cirkel van het carnaval staat de tegenstelling burger-dichter. De burger representeert de onpersoonlijkheid, het conformisme en het collectief, de dichter het persoonlijke, oorspronkelijkheid, individualiteit en verbeelding.⁷¹ Het carnaval zelf heeft daardoor een connotatieve verbinding met het dichterlijke, het daaropvolgende vasten houdt

⁶⁸ “Bij ‘wij’ bestaat de wereld en door ‘wij’ wil zij voortdurend vergaan.” (Ter Braak: 14)

⁶⁹ Ter Braak: 15

⁷⁰ Ter Braak omschrijft dit onder meer als “de plek waar een ambtenaar tot een god en een typiste tot een lokkende nymph verwordt.” (16)

⁷¹ Van Oudvorst: 355

juist verband met het burgerlijke.⁷² De burger zoekt het carnaval dan ook op in de hoop de normen en waarden die zijn leven omkaderen tijdelijk te ontvluchten en de associatieve wereld van de dichter te benaderen. Hij wil zich ‘wegdichten’ en tegelijkertijd de dichter, wiens irrationaliteit voor de burger een tijdelijk ideaal is, confisqueren. Illusie en verstening, de atoom (de burger) en de paria (de dichter)⁷³ treffen elkaar op het carnaval en vallen daar samen.

Het carnaval van Ter Braak kent een belangrijke paradox: enerzijds is het de locatie waar de burger-dichter dualiteit tot uiting komt, anderzijds is het de plek die de relativiteit van deze dualiteit benadrukt. Want hoewel de nadruk ligt op de burger en diens desperate pogingen dichter te worden, schrijft Ter Braak dat de dichter op het carnaval er niet aan ontkomt zich op gelijke voet met de burger te begeven. De dichter dankt zijn uitzonderlijkheid aan de geestelijke producten die hij voortbrengt, maar die zijn geconstrueerd uit taal, het domein van de burger.⁷⁴ “Burgers, die dichters willen worden. Dichters, die zich nooit bevrijden van hun burgerschap”,⁷⁵ schrijft Ter Braak. De burger wil naar hogere hoogten stijgen, de dichter zakt per definitie. Uiteindelijk is de onderscheiding een schijnisolement en zijn wij allen burger-dichters of dichter-burgers.⁷⁶

Ter Braak concludeert dat de tegenstelling tussen burger en dichter, hoe mijlenver die twee personages ook uit elkaar lijken te liggen, een mythe is want beiden lopen in elkaar over. Het carnaval lokt uit tot het spelen met vormen en dogma’s door gebruik van woorden en etiketteringen (zoals burgerdichter) en wekt de illusie dat de wereld enkel uit zulke vormen moet bestaan.⁷⁷ Vormen zijn echter noodzakelijk voor ons als mens, maar ze kunnen geen recht doen aan alle nuances en relativeringen die de wereld rijk is, luidt Ter Braaks boodschap. Aldus is het carnaval een kritiek op de functionaliteit van taal en een (modernistisch) pleidooi voor relativiteit.

4.2 Het carnaval: een maquette

We doen er goed aan het carnaval in *Hcdb* niet uitsluitend te interpreteren als het jaarlijkse feest in de zuidelijke provincies. Ter Braak gebruikt het carnaval als locus om een veel grotere kwestie, ons eeuwig tekort aan manieren om gestalte te geven aan de wereld om ons heen, bespreekbaar te maken. We kunnen *Hcdb* daarom beschouwen als een werk dat een *model* van handelen uitlegt en waarin geen sprake is van een directe referentie aan de reële wereld. *Hcdb* verhaalt over een idee van de concrete wereld en positioneert zich niet in die concrete wereld zelf. Dit is een belangrijk modernistisch kenmerk waar Fokkema en Ibsch over schreven. Ter Braak creëert een abstractie van de materiële wereld en neemt afstand van deze wereld door er woordformules en gelijkenissen over op te stellen.

⁷² Ter Braak: 30

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid: 34

⁷⁵ Ibid: 19

⁷⁶ (Ibid: 38) Het pessimistisch relativisme waarmee Ter Braak de dichter hier een onontkoombaar afglijden op de sociale ladder toekent, past bij de elitaire houding van de modernistische intellectuelen.

⁷⁷ “Carnaval houdt ons voor, dat de veranderlijkheid der vormen onuitputtelijk is en dat het leven met de vormen speelt; carnaval houdt ons voor, dat de vormen onvermijdelijk zijn en dat het leven niet dan in vormen tot ons komt.” (Ter Braak: 46)

Enerzijds is *Hcdb* een kritiek op datgene waar deze tekst zelf op steunt, namelijk classificaties en polariteiten. Ook die berusten op taalabstracties. Anderzijds benadrukt Ter Braak, door met een taalmodel kritiek te uiten op een taalmodel, de noodzaak van het gebruik van het medium taal. Taal is ons meest gangbare medium om gestalte te geven aan de samenleving. In dit proces ontstaat een interactie tussen het essay en de wereld waaraan zij refereert. Het gevolg is een modernistische metareflectie.

Hcdb is niet het eerste essay van Ter Braak waarin het model boven de werkelijkheid verkozen wordt. Van Oudvorst wijst op het essay 'Waarom ik Amerika afwijs' (1928) waarin Ter Braak zich verzet tegen de Amerikanisering. Dit essay is niet een kritiek op de Amerikaan als persoon maar op 'de idee' Amerika.⁷⁸ *Hcdb* is geen kritiek op het carnaval, maar op dat wat hij voortbrengt: een dualiteit in denken over de mens, die in zijn poging tot structureren daarmee de werkelijkheid tekort doet. Ter Braak toont zich een eerlijk en zelfkritisch auteur en benoemt in verschillende passages van het eerste hoofdstuk de tekortkomingen van zijn eigen productie.⁷⁹ De taal is daar de grote oorzaak van.

4.3 Taalscepsis

“Woorden hebben de kracht van vuurwapenen en de botheid van vuistslagen.”⁸⁰ Via deze en vele andere formuleringen poogt Ter Braak in het eerste hoofdstuk van *Hcdb* de onvolledigheid van woorden in hun verwijzing naar de werkelijkheid uit te drukken. Het essay bevat tal van metalinguale reflecties en past daarom in de modernistische poëtica, waarin de taalscepsis en introversie centraal staan. Bovendien lezen we in Ter Braaks woorden interesse in de manier *waarop* kennis onder woorden gebracht wordt.⁸¹ Ook dit is kenmerkend voor de modernisten. Ter Braak strijdt, parallel aan mijn punt in de vorige paragraaf, met de taal tegen de taal door haar zwakke kanten in woorden uit te drukken.

Een van de manieren waarop Ter Braak de taal een negatieve waarde toekent, is door haar tot het domein van de burger te rekenen. De burger – eerder al vereenzelvigd met de massa en het onpersoonlijke – gebruikt de taal als middel om de dichter tot 'medeatoom' te maken. De burger doet dit ten eerste door iemand die rijmt als dichter te classificeren en ten tweede door te menen dat hij, door de rijmwerken van de dichter te lezen en te interpreteren, de dichter begrijpt. In deze poging tot belichaming probeert men weliswaar het bijzondere van de dichter op te heffen, maar men laat het onderscheid tussen burger en dichter onaangetast. Dat onderscheid speelt zich namelijk op een geestelijk niveau af en valt niet op te heffen door middel van taaluitingen. Hier belanden we weer bij onze noodzaak tot het gebruik van taal, want de dichter is producent en “wat produceert, is te atomiseeren, is te mechaniseeren, is te normaliseeren.”⁸² Taal toont zich hier een bedrieglijke machinerie voor inlijving in het onbekende (in dit geval de dichter); men moet haar wantrouwen en relativiseren in haar mogelijkheden, aldus Ter Braak.

⁷⁸ Van Oudvorst: 344

⁷⁹ Bijvoorbeeld: “...iedere benaming, ook de schijnbaar meest abstracte, zondigt.” (Ter Braak: 24-5)

⁸⁰ Ter Braak: 47

⁸¹ Lees Fokkema en Ibsch: 11. Dit kenmerk kwam eerder ter sprake in mijn hoofdstuk over het modernisme

⁸² Ter Braak: 33

Het eerste hoofdstuk van *Hcdb* laat een belangrijke herhaling zien: het uiteenzetten van de burger-dichter tegenstelling loopt als een kronkelende rode draad door de paragrafen. Na een aantal pagina's vindt telkens een korte interruptie plaats, waarin Ter Braak op metalinguaal niveau zich als criticus uitlaat over hetgeen hij even daarvoor heeft geschreven. Deze korte onderbrekingen zijn repetitief. Een goed voorbeeld is Ter Braaks beschouwing van onze haat-liefdeverhouding met het 'wij', die ik eerder aanhaalde. De eerste pagina's van *Hcdb* bestaan enkel uit formuleringen die de kern van het 'wij' zoeken. Ter Braak wil telkens hetzelfde zeggen maar zijn woordkeuze wisselt voortdurend. Het gevolg is een haast onophoudelijke exercitie met een niet te bereiken eindpunt.⁸³ Ter Braak lijkt zich niet te willen fixeren op één formulering, maar wil met een meervoud aan formuleringen tot de kern van zijn boodschap komen die zelf niet onder woorden te brengen is.

Formuleringen leggen een "voortdurende mogelijkheid en een voortdurend gevaar"⁸⁴ vast. Ter Braak toont zich hier duidelijk sceptisch over taal. Beelden en begrippen bieden een eindeloze kans tot het opstellen van vergelijkingen en opposities, maar doen geen recht aan de zo delicate, werkelijke wereld. Iedere grens impliceert een onderscheiding:

"Op duizend wijzen, met duizend beelden [...] gezegd; en nooit besliste de keuze van het beeld over de waarde der gelijkenis, nooit was een gebied te vulgair, om zijn beelden aan gelijkenissen te leenen."
(Ter Braak: 43)

Ook Van Oudvorst bespreekt de taalworsteling die Ter Braak in *Hcdb* voert. Woorden als geloof en liefde zijn enerzijds voor ons onmisbaar omdat ze uiting geven aan iets persoonlijks. Anderzijds zijn ze volstrekt "onhoudbaar" omdat ze iets fixeren dat niet in taal valt uit te leggen.⁸⁵ Gedachten worden de publieke ruimte in geslingerd met woorden, maar die berusten op conventies, verabsolutering en verstarring en formuleren enkel "militante verschillen."⁸⁶ Van Oudvorst concludeert dan ook dat Ter Braak in *Hcdb* zich niet tegen de moraal van de dichter of de burger verzet, maar tegen datgene waar die moraal op berust: een wereld, een oppositie geconstrueerd uit niets meer dan woorden.⁸⁷ Ter Braak zelf zoekt door en concludeert: "Geen woord is in staat, de spanning vast te houden, die men Leven noemt."⁸⁸

4.4 Een alternatieve Genesis

Het derde en laatste modernistische kenmerk van *Hcdb* dat ik hier wil bespreken is gebaseerd op een interpretatie van een Bijbelverhaal door Van Oudvorst. Volgens hem kunnen we Ter Braaks essay lezen als een alternatieve vertelling van de scheppingsmythe en de zondeval. Van Oudvorst schrijft hier over:

"Ter Braaks Genesis zou kunnen luiden: in den beginne was alles één. Toen kwam de mens; hij wilde eten van de boom der kennis en leerde zo van alles onderscheiden. Daarmee viel de oorspronkelijke

⁸³ Het niet kunnen en willen komen tot een eindconclusie past in de modernistische poëtica.

⁸⁴ Ibid: 20

⁸⁵ Van Oudvorst: 355

⁸⁶ Ibid: 356

⁸⁷ Ibid

⁸⁸ Ter Braak: 23

eenheid uiteen en ontstonden de tegenspraken der dingen; immers ‘zuivere dichters mogen wij niet meer zijn, dat reeds vergiftigd is van Aswoensdag’. (1, 31) De dichter is ‘de paradijsgestalte van de mens’ (3, 46) en carnaval is ‘het verloren paradijs, waarvan de herinnering in ons leeft, zonder dat wij het kunnen winnen’. (1, 31)” (Van Oudvorst: 356)

Een lezing van *Hcdb* als tekst waarin Bijbelse elementen zijn verwerkt, verdient een onderzoek op zich. Waar ik voor nu de nadruk op wil leggen is het feit dat, als we de interpretatie van Van Oudvorst volgen, het hier gaat om een Bijbelverhaal dat als sjabloon wordt gebruikt voor het daadwerkelijke verhaal. Impliciet wordt daardoor het originele Bijbelverhaal als niet-absoluut verklaard en opengesteld voor interpretatie. Ter Braak pleit in *Hcdb* niet expliciet voor een historische lezing van de Bijbel, wat gebruikelijk was in de modernistische kunstopvatting. Echter, het feit dat Ter Braak zich beperkt tot indirecte verwijzingen naar de Bijbel en het ‘aandurft’ om aan *Genesis* te sleutelen getuigt van een modernistische inslag in zijn opvattingen over het gebruik van Bijbelverhalen. Een inslag die ruimte biedt voor eigen invulling door een auteur en/of een lezer.

In hoeverre kunnen we concluderen dat *Hcdb* een modernistisch essay is? *Hcdb* is geschreven als een gemodelleerde, abstracte hypothese over de werkelijkheid, uitgewerkt in taal. De auteur toont zich zelfbewust en schrijft openlijk over taalscepsis en de daarbij horende zelfkritiek. Bovendien bevat het essay een impliciete toespeling op een Bijbelverhaal. We kunnen concluderen dat *Hcdb* zich duidelijk binnen de modernistische semantische velden van onthechting, observatie en bewustzijn beweegt. Ik wil niet alleen besluiten met de conclusie dat deze drie modernistische topoi aanwezig zijn, maar tevens benadrukken dat vooral de taalscepsis en het eigen bewustzijn een zeer dominante rol in het essay vervullen. Bovendien profileert *Hcdb* zich niet als een tekst die uit is op het aanwakkeren van betrokkenheid met wat er op straat gebeurt of met referenties aan de (politieke) actualiteit: van engagement met de concrete situatie is nauwelijks sprake. In het volgende hoofdstuk zal ik het engagement als kenmerk van literair-existentialistische teksten verder toelichten.

5. Engagement

Een vloek en een zegen

Tegenwoordig engageert de intellectueel zich veelal met de maatschappij waarin hij leeft, maar over de oorsprong van het verband tussen intellectualiteit en engagement heerst onder academici al sinds de renaissance onenigheid. David L. Schalk onderzoekt in zijn studie de herkomst, definities en patronen van het engagement van de intellectuelen in Frankrijk, de plek waar het in Europa begon. Hij komt tot een drietal voorwaarden voor engagement: een mate van vrijheid bij stellingname in politieke of publieke debatten, een zelfbewustzijn van de eigen identiteit en een groepsbesef.⁸⁹ Ook Van Oudvorst en Von Vegesack geven in hun werk inzicht in de bestaande kennis en problemen rondom de begrippen intellectualiteit en engagement. Van Oudvorst beperkt zich daarbij tot de correlatie tussen auteur en werk en de “narratieve procedés” die hij/zij toepast. Volgens Van Oudvorst gaat engagement van de teksthoud gepaard gaat met engagement van de tekstvorm:⁹⁰ de auteur die een breed publiek wil aanspreken en activeren, zal een breed toegankelijke vorm moeten kiezen om dat te bereiken. Omdat het engagement van Menno ter Braak een centraal thema in dit onderzoek is, acht ik het van belang om wat dieper in te gaan op de betekenis van en verhouding tussen de termen ‘intellectueel’ en ‘engagement’.

5.1 Geboorte van de Europese intellectueel

De jaren dertig zijn cruciaal geweest voor de ontwikkeling van het engagementsconcept en zijn relatie met het intellectualisme. In dat decennium zag de term ‘intellectuelen’ in Europa⁹¹ het levenslicht in de Franse Dreyfus-affaire. Het woord had aanvankelijk een denigrerende connotatie en had betrekking op de kleine groep hoogopgeleiden die ten gunste van kapitein Dreyfus de universele mensenrechten boven het heersende radicaal-nationalisme verkoos.⁹² Van Oudvorst beschouwt de Dreyfus-affaire daarom als eerste toonaangevende model voor engagement op grond van intellectuele waarden en ziet de uiteindelijke overwinning van de intellectuelen als bevestiging van de groeiende invloed en aspiratie voor een publieke rol in die periode:⁹³ voor het eerst werd door een georganiseerde groep, zelfbewust van haar identiteit, partij gekozen.⁹⁴ Vanaf dan zou de taak van de intellectuelen als tweeledig worden omschreven: pleiten voor vrijheid van meningsuiting en het vrijheidsvraagstuk constant revalueren. Het was hun taak om “de richting van de reis steeds ter discussie te stellen als de

⁸⁹ Schalk: 5-7

⁹⁰ Ibid: 28

⁹¹ Rusland kent een langere geschiedenis van de intelligentsia die terug gaat naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Zowel Von Vegesack als Van Oudvorst beschouwen de Dreyfus-affaire als het eerste publieke wapenfeit van de intellectueel in Europa.

⁹² Lees Von Vegesack 16: Kapitein Dreyfus werd verdacht van het lekken van defensiegegevens aan de Duitsers. Er dreigde een oneerlijk proces, overladen door antisemitisch sentiment en een radicale vorm van vaderlandse trots aan de zijde van de nationalist (als gevolg van de verloren oorlog in 1870). De grote groep nationalist, tegen Dreyfus, waren bereid de vrijheid van een individu op te offeren voor vaderlandse glorie. De intellectuelen betugelden de massa en wezen hen op de voor ieder mens geldende rechten, waar de Fransen jaren eerder zo hard voor hadden gevochten.

⁹³ Van Oudvorst: 21-4

⁹⁴ Schalk: 6

voorwaarden waaronder deze plaatsvindt.”⁹⁵ De reis kunnen we in dit geval beschouwen als de maatschappelijk-politieke ontwikkeling van een willekeurig land. Von Vegesack omschrijft de positie van de intellectueel ten opzichte van de bevolking als sympathiserend zonder haar toe te behoren: de intellectueel verzekert zich van een zekere distantie, staat nooit aan het roer maar laat zich evenmin achteloos rondvaren. Hij treedt in de openbaarheid als politicus zonder partij en voert de massa aan.⁹⁶

5.2 Sociale verbeelding

Von Vegesack karakteriseert de echte intellectueel als diep pessimistisch en oppositioneel gericht.⁹⁷ Naast twee externe ontwikkelingen eind negentiende eeuw, die van een onafhankelijke boekenmarkt en een pluriforme pers,⁹⁸ was het vooral een ontwikkelde sociologische verbeelding die het de intellectueel mogelijk maakte zijn functie publiekelijk uit te voeren. Sociologische verbeelding stelt ons in staat om gebeurtenissen te begrijpen doordat we in staat zijn onszelf in onze tijdgeest te plaatsen. Bij sociologische verbeelding is daarom niet alleen sprake van reflectie op de ‘Lebenswelt’, maar ook op de positie van het ‘Ik’ daarin. Von Vegesacks sociologische verbeelding past daarom bij het zelfbewustzijn dat Schalk als voorwaarde voor engagement noemt. De gunstige openbare posities die intellectuelen in de maatschappij vaak al bezetten – in de publiciteit, het onderwijs, de wetenschap of het juridische circuit – vergemakkelijkten hun betrokkenheid bij de politiek.⁹⁹ Zo komt Van Oudvorst met een voorlopige definitie, die de intellectueel omschrijft als:

“Publicisten, wetenschappers, een aantal vertegenwoordigers van vrije beroepen (zoals schrijvers, kunstenaars, artsen, advocaten), voor zover deze representanten van intellectuele activiteiten zich op enigerlei wijze en uit hoofde van intellectuele waarden manifesteren in een publieke rol.” (Van Oudvorst: 22)

5.3 Het probleem engagement

Ook Schalk erkent de ogenschijnlijke vanzelfsprekendheid waarmee we het engagementsfenomeen aan de intellectueel koppelen. Zijn verklaring hiervoor is de sociale positie van de intellectuelen: waar politieke stellingname bij andere sociale groepen, zoals de arbeidersklasse, een pleonasme is,¹⁰⁰ bezit de intellectueel een hogere mate van vrijheid om al dan niet betrokken te raken bij politieke of een openbare aangelegenheden.¹⁰¹ Aldus stelt Schalk (gewetens)vrijheid als voorwaarde voor engagement. Deze vrijheid maakt dat stellingname door intellectuelen voor de maatschappij meer gewicht heeft dan die van andere

⁹⁵ Von Vegesack schrijft hier zelf over: “een intellectueel kan echter nooit een medereiziger worden. Op den duur kan hij geen vreemde machinist dulden.” (11)

⁹⁶ Ibid: naar Ter Braaks essay *Politicus zonder partij* (1933)

⁹⁷ Von Vegesack: 12-20

⁹⁸ Van Oudvorst: 13

⁹⁹ Ibid: 20

¹⁰⁰ Volgens Schalk behoren de meeste sociale groepen al automatisch tot een politiek kamp omdat dit kamp voor hun idealen en leefwijzen opkomt. De klasse van intellectuelen is een uitzondering op deze regel.

¹⁰¹ Schalk: 5

sociale groepen.¹⁰² De existentialist Jean-Paul Sartre schrijft in zijn *L'existentialisme est un humanisme* (1946) over het verband tussen het vrijheidsbesef en de aanwezigheid van de ander:

“Certes, la liberté comme définition de l'homme, ne dépend pas d'autrui, mais dès qu'il y a engagement, je suis obligé de vouloir en même temps que ma liberté la liberté des autres, je ne puis prendre ma liberté pour but, que si je prends également celle des autres pour but.” (Sartre: 83)

Volgens Sartre impliceert engagement voor het individu een keuze die in vrijheid wordt genomen en die ook de impliciete doelstelling heeft om voor anderen die vrijheid te willen. De keuze voor vrijheid is er volgens hem altijd: geen enkel gedrag in de maatschappij valt te rechtvaardigen aan de hand van determinerende factoren, er is altijd sprake van een keuze:¹⁰³ “[...] il y a toujours une possibilité pour le lâche de ne plus être lâche, et pour le héros de cesser d'être un héros.”¹⁰⁴ Als we Sartres filosofie verbinden met de positie die Schalk de intellectueel in de maatschappij toebedeelt, kunnen we stellen dat – vanuit een existentialistische blik – de intellectueel zich van andere sociale groepen onderscheidt, niet zozeer omdat hij vrijer is, maar omdat hij in het uitoefenen van zijn publieke functie zich bewust is van de keuze tot vrijheid. Hiermee komen we terug bij het zelfbewustzijn van de intellectueel als onderscheidend kenmerk. Natuurlijk kan in plaats van engagement volledige afzijdigheid ook een sterke stem zijn in het publieke debat. De opkomst van het totalitarisme in Europa in de jaren dertig vormt volgens Schalk echter een externe noodzaak voor de intellectuelen om de eerste optie te kiezen.

De keuze voor politieke stellingname door intellectuelen in de jaren dertig is voor Van Oudvorst een problematische omdat die in strijd was met de dan nog heersende modernistische opvatting van onthechting en onpartijdigheid. Hier botsten een oud en een nieuw ideaal. Intellectuelen werden feitelijk gedwongen hun eigen idealen te verloochenen: partij kiezen (stellingname) was immers de enige manier om een voortbestaan als onafhankelijk en kritisch denker op de lange termijn te kunnen garanderen. De intellectueel kon zich niet meer onttrekken aan wat er op straat gebeurde en moest hierdoor zijn veilige afstand tot de maatschappij inleveren. Juist deze onthechting was kenmerkend voor de modernistische intellectueel, die zich tot geen enkele sociale groep wilde rekenen en zo in een veilig vacuüm van ongebondenheid en autonomie kon verkeren. Nu moest de autonome positie worden geofferd voor politieke stellingname.

¹⁰² Ibid: 4

¹⁰³ “L'homme se fait; il n'est pas tout fait d'abord, il se fait en choisissant sa morale, et la pression de circonstances est telle qu'il ne peut pas ne pas en choisir une.” (Sartre : 78)

¹⁰⁴ Sartre: 62

6. Het nationaal-socialisme als Rancuneleer

Over reflexie en ressentiment

Het nationaal-socialisme als Rancuneleer (*HnaR*, 1937) was de zevende¹⁰⁵ brochure-uitgave van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische Intellectuelen. Het Comité werd in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog opgericht (1936). Haar leden voerden een “zelfstandige intellectuelenpolitiek”: ze wensten een objectieve distantie te houden ten opzichte van de bestaande politieke kampen en kwamen in opstand tegen “de brute aantasting van de traditionele privileges van intellectuelen in de burgerlijke rechtsstaat, zoals vrijheid van meningsuiting, drukpers etc.”¹⁰⁶ In de actuele praktijk betekende dit niet alleen de verdediging van culturele vrijheid maar ook de bestrijding van het nationaalsocialisme, die de normen en waarden van de intellectuelen in Nederland bedreigde.¹⁰⁷ Het Comité deed dit door middel van perspublicaties, lezingen en brochures. Menno ter Braaks betrokkenheid bij het Comité is niet verrassend gezien zijn werkzaamheden als intellectueel en essayist en zijn veelvuldige geuite angst voor het nationaalsocialisme in Nederland.¹⁰⁸ *HnaR* is de enige brochure van zijn hand.

In dit hoofdstuk zal ik onderzoeken in hoeverre *HnaR* een geëngageerde tekst is aan de hand van de kenmerken¹⁰⁹ van het intellectuele engagement volgens Schalk. Daarnaast zal ik Van Oudvorst en Van Stralen aanhalen over respectievelijk de sociaalhistorische betekenis van *HnaR* en de mate waarin het engagement in *HnaR* specifiek berust op het engagement van de existentialisten. Nadien is het mogelijk om, de analyses uit de vorige hoofdstukken meegenomen, een conclusie aan het onderzoek te verbinden. Allereerst zal ik de inhoud van *HnaR* samenvatten.

6.1 Van ratés tot tirannen

Conform de actuele ontwikkelingen in 1937 beschrijft Ter Braak in *HnaR* een Nederland dat reeds onder NSB-bewind staat. *HnaR* is een betogende uitwerking van Ter Braaks opvattingen over de fundamente van het nationaalsocialisme, de rancune en het ressentiment. Daarnaast is het een kritische theorie over hoe men de politiek van Mussert kan ontmaskeren en de weg naar tenietdoening van het nationaalsocialisme kunnen inslaan. In het eerste deel van zijn brochure maakt Ter Braak de lezer ervan bewust dat ook onder democraten en socialisten ressentiment heerst.¹¹⁰ Een strijd tegen het nationaalsocialisme is in de eerste plaats een strijd tegen de idealisering van dit ressentiment en daarom moet de lezer eerst op zoek gaan naar zijn eigen ressentiment. Bovendien is het te kortzichtig om het nationaalsocialisme als puur kwaad weg te zetten, want “wanneer er in ’t geheel niets goeds was in het nationaalsocialisme [...] dan zou er geen verleidende kracht van uitgaan” en

¹⁰⁵ Van Oudvorst: 189

¹⁰⁶ Ibid: 192

¹⁰⁷ Ibid: 340

¹⁰⁸ Hanssen: 338

¹⁰⁹ Deze besprak ik in het vorige hoofdstuk over engagement. De drie kenmerken zijn: een mate van vrijheid bij stellingname, een zelfbewustzijn van de eigen identiteit en een groepsbesef.

¹¹⁰ Ter Braak: 20

hadden de actuele ontwikkelingen in Nederland niet zo ver kunnen komen.¹¹¹ Pas wanneer we de vijand voor vol aanzien en ons bewust zijn van soortgelijke tendensen is het gerechtvaardigd de pijlen volledig op de vijand te richten.

Ter Braak opent zijn betoog met een kritische bespreking van de intellectuelen in Nederland en hun houding tegenover het nationaalsocialisme. Voor hen geldt het nationaalsocialisme als een bagatel, een “troepje raté’s.”¹¹² Ter Braak noemt de houding van de intellectuelen nonchalant: de NSB is inmiddels dankzij het algemeen kiesrecht, en dus dankzij de eigen Nederlandse democratische politiek, aan de macht gekomen. Het troepje ‘ratés’ (de NSB) heeft daarmee bewezen tot veel meer in staat te zijn dan de intellectuelen voor mogelijk hielden. Daarom moeten we hen juist niet bagatelliseren maar als tirannen beschouwen.¹¹³

6.2 Rancune en ressentiment

Nadat hij de intellectuelen in Nederland terecht heeft gewezen, gaat Ter Braak verder in op de fundamenteën van het nationaalsocialisme. In de kern zijn dat de rancune en een niet te stillen ressentimentsgevoel. De mens van het ressentiment kan “het meerdere bezit van den ander niet verdragen” en ziet een ander niet graag bevoorrecht. De wrok die dit oproept is niet onbewust maar bewust: de ressentimentsmens is uit op de lust van ontevredenheid.¹¹⁴ Deze wrok kent dan ook geen ontlading, maar wordt telkens opgezocht¹¹⁵ “Zij (de nationaalsocialist red.) critiseert niet om het kwaad te verdelgen, maar bedient zich van het kwaad als voorwendsel tot scheldwoorden.”¹¹⁶ Een strijd tegen het nationaalsocialisme is daarom in de eerste plaats een strijd tegen het ressentiment en de idealisering daarvan, en aangezien ressentiment net zo goed onder democraten en socialisten voorkomt, moeten we voorbij de ideologie ook naar onszelf (het Nederlandse volk) durven kijken.

Ter Braak ziet het dus niet als zijn primaire taak om politieke verdeeldheid onder zijn lezers te creëren, maar wil door het blootleggen van de onderhuidse motivaties van de NSB’ers een bewustzijn bij de lezer creëren over diens identiteit en hoe hij of zij zich verhoudt tot de bezetter.¹¹⁷ Ter Braak schrijft zelfs expliciet dat het verschil tussen democratie en nationaalsocialisme nihil is. Dat verschil berust enkel op de invloed van het ressentimentsgevoel.¹¹⁸ Het nationaalsocialisme maakt gebruik van de democratie om macht te verkrijgen: in de democratie bevindt de ressentimentsmens zich op gelijke hoogte als ieder ander. Het gelijkheidsprincipe van de democratie is een voedingsbodem voor de ressentimentsmens, want wie gelijk aan de ander is doet voor niemand onder. Gelijkheid in de

¹¹¹ Ibid: 12

¹¹² Ibid: 5

¹¹³ Ter Braak: 6

¹¹⁴ Ibid: 7

¹¹⁵ Ter Braak omschrijft dit als “oppositie uit principe [...] haten om het haten [...] met luid gebrul willen wat men in het geheel niet wil.” (Ibid: 15)

¹¹⁶ Ibid: 14

¹¹⁷ “Het gaat hier niet om goed of kwaad, maar om de psychologie van de ‘verleidende kracht’” (van de NSB red.) (Ibid: 12)

¹¹⁸ Ibid: 9

democratische maatschappij is “een manco aan positieve ongelijkheid”, waardoor het nationaalsocialisme niet het tegendeel “maar de vervulling” ervan is.¹¹⁹

Het gevaar op de lange termijn is de beweging naar het ressentiment ‘pur’: een samenleving die het ressentimentsgevoel als zuivere waarde aanneemt.¹²⁰ Tegelijkertijd wijst Ter Braak de lezer op een fundamenteel verschil tussen de nationaalsocialist en de democraat, die het ressentiment een halt kan toeroepen: een democratie kent reflectie en zelfkritiek en heeft daarmee de mogelijkheid tot veranderen. Buiten de democratie bestaat enkel de reactie.¹²¹ Aldus is *HnaR* een reflectie op de actuele politieke ontwikkelingen, waarin de auteur zijn lezers de mogelijkheden wil laten inzien het politieke tij te keren.

6.3 Vrijheid bij stellingname

Door in zijn essay de lezer bewust te maken van de gevaren van het nationaalsocialisme stelt Ter Braak de lezer voor een dwingende keuze, een veel voorkomend procedé in literair-existentialistische literatuur. Het gaat hier om de potentiële gevolgen van het afzien van elke beslissing. Tevens neemt Ter Braak met zijn kritiek op het nationaalsocialisme publiekelijk afstand van het politieke establishment in Nederland. De schrijver probeert de lezers echter niet voor zich te winnen, maar wil hen juist wijzen op hun eigen rol en verantwoordelijkheid in deze situatie. Op die manier manoeuvreert Ter Braak zich in *HnaR* in een positie die we volgens Van Oudvorst – hier schreef ik in het vorige hoofdstuk over – van een intellectueel in de jaren dertig mogen verwachten: met distantie, als een nomade en als lid van een intellectuele tussenklasse die bij geen van de bestaande klassen hoort.¹²² Van Oudvorst omschrijft Ter Braaks positie in het Comité van Waakzaamheid als ‘partijloze partijdigheid’ om aan te geven dat het Ter Braak niet te doen was om een politieke kleur te profileren, maar om de strijd voor een collectief goed dat specifiek voor intellectuelen belangrijk was: geestelijke vrijheid.¹²³

HnaR is een uiting van geestelijke vrijheid waarin gepleit wordt voor geestelijke vrijheid, dat wil zeggen: een samenleving die vrij is van ressentiment en rancune. Door zowel op de democraten als de nationaalsocialisten kritiek te geven, neemt Ter Braak afstand van de destijds dominante politieke kampen. Hij onthoudt zich van politieke stellingname maar toont toch betrokkenheid met de politieke situatie in het land. Ter Braak zet de lezer aan tot heroriëntatie op zijn of haar situatie en wil doordringen tot het geweten van de lezer.¹²⁴ *HnaR*

¹¹⁹ Ibid: 9 en 20

¹²⁰ Ibid: 24

¹²¹ “Laten wij geestdriftig democraten zijn, juist door de democratie als stelsel geen kritiek te sparen! Want buiten de democratie bestaat in Europa alleen nog de reactie, de met ressentiment geladen hunkering naar het verleden; in de democratie daarentegen heeft het ressentiment minstens de vrijheid om zichzelf te diagnosticeeren en daardoor te styleeren.” (Ibid: 11)

¹²² Van Oudvorst: 199

¹²³ “Uit zijn reacties bleek, dat Ter Braak zich steeds de rol van *toeschouwer* aanmat. Als een non-konformist, niet gegrepen door groepsidealén, -waarden of -leuzen, maar zijn eigen individuele belang behartigd, sloeg hij de gebeurtenissen gade, ogenschijnlijk vanuit een niet-klassegebonden standpunt [...] Ook Ter Braak’s deelname aan het *Comité van Waakzaamheid* paste in zijn strategie van partijloze partijdigheid en opportunistie. Door toetreding tot het Comité [...] heeft hij gekozen: niet voor een politieke partij, maar voor een groep die op een gemeenschappelijk abstraktie berust: geestelijke vrijheid.” (Van Oudvorst: 185-86)

¹²⁴ Het schetsen van een gespannen situatie en daarin de lezer dwingen tot reflectie past in de opzet van de literair-existentialistische tekst volgens Van Stralen (57-60).

sluit daarmee aan bij de door Van Stralen beschreven ethische opzet van de literair-existentialistische tekst en bij Schalks vrijheid bij stellingname, dat voor hem een van de drie kenmerken van intellectueel-geëngageerde teksten is. Ter Braak wil met *HnaR* inzicht geven in de sociaal-politieke situatie in NSB-Nederland door de lezers op een onbekend fenomeen te wijzen dat hun beeld van de maatschappij voorheen troebel maakte.

6.4 Bewustzijn van eigen identiteit en groepsbesef

In *HnaR* toont Ter Braak zich bewust van zijn rol als intellectueel in de sociaal-politieke situatie. Zo schrijft hij expliciet over de verwachting die ‘men’ (de samenleving) mag hebben van de taak van de intellectueel:

“Wanneer men van de intellectueelen iets mag verwachten, dan is het dit: dat zij zich geen oogenblik door de façade en de uitnodigende turksche trom laten imponeeren, dat zij ieder oogenblik paraat zijn om vervalschingen te ontmaskeren en bulderende phrasen in ‘gewone’ woorden te herhalen.” (Ter Braak: 28)

Hoewel zijn metaforische taalgebruik de nodige ruimte laat voor interpretatie, is het in de context van *HnaR* verantwoord in deze passage de ‘turksche trom’ als beeld voor het nationaalsocialisme en haar rancune te beschouwen. Men mag dus van de intellectuelen verwachten dat zij zich niet in de luren laten leggen door het misleidende discours van de NSB’ers omdat zij iets kwaads beogen, namelijk ressentiment en rancune. De intellectueel moet dit kwaad benoemen en tonen aan de burger in een taal die hij begrijpt, zo luidt de boodschap van dit fragment. Ter Braak geeft hiermee niet alleen blijk van wat Schalk het bewustzijn van de eigen identiteit noemt – Ter Braak omschrijft de taak van een groep waartoe hij zelf behoort – maar bevestigt in deze passage ook een van de kenmerken van een geëngageerde tekst die Van Oudvorst in zijn boek beschrijft: schrijvers (intellectuelen) die de lezer willen wijzen op wat er in de samenleving gebeurt en het kwaad willen ontmaskeren, moeten dat in heldere formuleringen (Ter Braak noemt dit “‘gewone’ woorden”) doen, wil hij of zij het beoogde publiek bereiken.¹²⁵

Naast dat Ter Braak schrijft over de taak van de intellectueel tempert hij tegelijkertijd de verwachtingen over de invloed die intellectuelen in de politiek hebben.¹²⁶ Ook hier stelt hij zich op als woordvoerder van de intellectuelen, schrijft hij over de functie die zij hebben maar benadrukt hij ook het belang van het collectief, van het Nederlandse volk als een verenigde groep ongeacht klasse of politieke voorkeur. De rancunedreiging door het nationaalsocialisme overstijgt iedere vorm van classificering: het gaat hier om de strijd voor een gemeenschappelijk goed, een mensenrecht. Niet voor niets schrijft Ter Braak *HnaR* in de eerste persoon meervoud, in tegenstelling tot de derde persoon enkelvoud in het modernistische *Het carnaval der burgers*. Ter Braak toont zich bewust van zowel de intellectueel als groep (haar beoogde taken en verantwoordelijkheden inbegrepen) als het Nederlandse volk als groep. Dit groepsbesef sluit aan bij het derde kenmerk van engagement

¹²⁵ Van Oudvorst: 28

¹²⁶ “De strijd tegen het nationaalsocialisme wordt waarlijk niet alleen door de intellectueelen gestreden; hun invloed is in de wereld der halfbeschaving [...] veel minder groot dan men gewoonlijk nog aanneemt.” (Ter Braak: 26)

door intellectuelen volgens Schalk. Eerder schreef ik dat de intellectuelen een subgroep in de Nederlandse samenleving vormden. In het tweede deel van *HnaR* laat Ter Braak die positie onveranderd, maar wijst hij op het belang van alle subgroepen om collectief bewust te worden van de rancune en het ressentiment achter het nationaalsocialisme.

In zijn verzetsbrochure *HnaR* richt Ter Braak het woord tot de reële ander en wijst hij hem op de reële wereld. De schrijver engageert zich uit noodzaak met de politieke actualiteit en permitteert zich daarin de vrijheid van stellingname. Ter Braak toont zich bewust van zijn eigen identiteit en bespreekt de verwachtingen die de maatschappij van de intellectuelen mag hebben. Door de lezer te overtuigen van de heersende politiek-maatschappelijke spanning en de mogelijk desastreuze gevolgen daarvan wil Ter Braak de lezer inzicht geven en aanzetten tot handelen. Of en welke keuzes daadwerkelijk werden genomen na het lezen van *HnaR* valt nu niet meer te onderzoeken. Het belangrijkste is dat Ter Braak de lezer bewust wil maken van de keuze om het nationaalsocialisme wel of niet af te zweren, en waarom de lezer dit zou kunnen doen. Dit doet hij door de lezer een voorspelling te schetsen van de potentieel bedreigende gevolgen daarvan voor de toekomst. De schrijver spoort daarmee indirect aan tot betrokkenheid bij de omgeving (de actualiteit en politiek) van de lezer. Dit aansporen is een van de belangrijkste kenmerken van het literaire existentialisme.¹²⁷

¹²⁷ Van Stralen: 40

7. Besluit

In *Hcdb* toont Ter Braak zich een modernist pur sang. De auteur creëert een abstractie van de werkelijkheid die bestaat uit modellen en opposities. In het essay overheerst de metalinguale twijfel: Ter Braak weigert zijn argumenten te fixeren in specifieke formuleringen wat leidt tot eindeloze relativeringen. Daarnaast toont hij zich als de grootste criticus van zijn eigen werk door in metareflexieve passages het verwijzende karakter van de woorden die hij even daarvoor schreef in twijfel te trekken. Wanneer we vervolgens *HnaR* lezen, lijkt er zeven jaar na *Hcdb* weinig meer over te zijn van de modernistische aspecten in het werk van Ter Braak. Abstracties en modellen hebben plek gemaakt voor de concrete wereld en het politieke drama dat zich in die wereld dreigt te ontvouwen. Kritiek is er nog wel degelijk, maar die beperkt zich tot de politiek: Ter Braak trekt zijn eigen schrijven niet langer in twijfel, maar fixeert zich nu juist op het overbrengen van een voor hem belangrijke boodschap. Hij richt het woord tot het Nederlandse volk, de ander. Ter Braak past daarmee in de verschuiving die Van Stralen omschreef als “een aandacht voor het (transcendentale) ego en zijn structuren naar een groter accent op de zogenaamde ‘Lebenswelt’”¹²⁸. Als gevolg van het opkomende fascisme in Nederland voelde Ter Braak de noodzaak het woord te richten tot de ander en de politieke opinie.

Het is belangrijk te beseffen dat Menno ter Braak niet uniek was in deze verschuiving. Sterker nog, de door Van Stralen omschreven verandering van een dominantie van (de reflectie op) het ego naar een dominante aandacht voor de ander voltrok zich in de Europese letterkunde als geheel. Literair-historisch is Ter Braak onderdeel van een grote groep auteurs die allen de hete adem van het fascisme in de nek voelden en als gevolg daarvan hun (literaire) koers wijzigden. Sommigen kozen vluchten het land uit, zoals Hendrik Marsman. Een veel kleinere groep auteurs bleef weliswaar in hun vaderland, maar in hun literaire werken lezen we een veranderende opvatting die verband hield met de door de Nazi's bedreigde vrijheidswaarden. Tot die groep behoorde Ter Braak.

Eerder schreef ik al dat *HnaR* een geëngageerde tekst is die zeker kenmerken van het literaire-existentialisme vertoont. Uitgaande van zijn literaire werk zouden we Ter Braak in 1937 dan ook kunnen situeren in wat ik de eerste aanzetten van het literaire-existentialisme noemde. Echter, het verschil tussen het engagement zoals we dat bij Ter Braak teruglezen en dat van de naoorlogse grote literaire-existentialisten als Sartre en Camus, is substantieel. Niet alleen omdat Ter Braak zich, in tegenstelling tot het Franse literaire-existentialisme, afzijdig hield van manifestaties en demonstraties, maar ook omdat zijn teksten weliswaar toegankelijker dan voorheen waren, maar nog altijd slechts een select politiek betrokken gezelschap bereikten. Aan Ter Braak was het niet besteed om een hele volksmassa op de been te krijgen, maar om in tekstvorm (met kleine oplage) de kritieke politiek-sociale situatie voor een elite te duiden. Hierin verschilt de Nederlandse auteur van zijn Franse collega's na de Tweede Wereldoorlog. Het concrete engagement van Ter Braak beperkte zich tot het bijwonen van vergaderingen van zijn geliefde Comité. Een comité dat strijd voerde voor behoud van eigen parochie: die van de intellectuelen. Ter Braak schreef in *HnaR* weliswaar over de verwachtingen die de samenleving van de intellectueel mag hebben, maar de

¹²⁸ Van Stralen: 40

samenleving moest er dan wel impliciet vanuit gaan dat de intellectuelen deze verwachtingen enkel via brochures en pamfletten wilden waarmaken. Zij zouden nooit zelf de straat op te gaan.

In 1936 schreef Ter Braak aan zijn vriend Du Perron: “De politiek doet mij ook kotsen, en heftig, vooral nu ik er zoo zijdelings bij betrokken ben. Maar hoe er uit te blijven, als de N.S.B. dreigt een macht te worden? Als je in Holland woont, is er momenteel geen keus tusschen iets doen of absolute instinctverlorenheid.”¹²⁹ Ze beschrijven een fundamentele keuze die tevens de belangrijkste uitkomst van dit onderzoek is: de keuze tussen politieke betrokkenheid of “absolute instinctverlorenheid”. Ter Braak keert dan het modernisme definitief de rug toe: het modernisme dat gekenmerkt wordt door onthechting, het tegenovergestelde van politieke betrokkenheid en dus het equivalent van absolute instinctverlorenheid.

De verdediging van de waarden van de intellectueel houdt bij Ter Braak – in tegenstelling tot de waarden van het modernisme – ook stand als het opkomende fascisme deze waarden bedreigt. Het modernisme en intellectualiteit gingen hand in hand. In *HnaR*, na de modernistische periode, blijft Ter Braak strijden voor handhaving van de geestelijke vrijheid, op dat moment bedreigd door de NSB en voor intellectuelen van fundamenteel belang. Ter Braak offert zijn ‘modernistische’ levenshouding maar behoudt de waarden van een intellectueel. De schrijver laat zien dat, in tegenstelling tot de dominante teneur in de secundaire literatuur, het engagement en de intellectueel niet per definitie als koppel hoeven te fungeren: Ter Braak werd al als intellectueel beschouwd lang voor hij zich bewoog naar een meer geëngageerd schrijverschap. Een intellectueel hoeft niet per definitie ook literator te zijn, en andersom. Nader onderzoek naar de aannames die ten grondslag liggen aan deze schijnbaar vanzelfsprekende relatie zou daarom interessant zijn. Ter Braak kende een periode tijdens zijn loopbaan, waarin in ieder geval een van deze drie functies ontbrak: het engagement. Dat de politieke situatie hem aan het hart ging, blijkt wel uit zijn succesvolle zelfmoordpoging toen Nederland zich definitief overgaf aan de Duitsers.

¹²⁹ Ter Braak en Du Perron 1967, dl 4: 43

Geraadpleegde literatuur

- Akker, W.J. van den. "Oprichting van het Comité van Waakzaamheid." In: M. Schenkeveld-Van der Dussen, e.a. *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1994. 676-681.
- Barnes, Hazel E. "Engagement with Existentialism." *The Story I Tell Myself: A Venture in Existentialist Autobiography*. Chicago: University of Chicago Press, 2008. 142-80. Online. 28 januari 2016.
- Bork, G.J. van. "Menno ter Braak." *Schrijvers en dichters (Dbnl Biografieënproject Deel I)* (2004): *Dbnl*. Online. 23 Oktober 2015.
- Borsboom, A. *Menno ter Braak: onpersoonlijk nihilisme en nihilistische persoonlijkheid*. Utrecht: Reflex, 1980.
- Braak, Menno ter. *Het carnaval der burgers*. Arnhem: Van Lochem Slaterus, 1930.
- Braak, Menno ter. "Het Nationaalsocialisme als Rancuneleer." *Waakzaamheid*. Vol. 7. Assen: Van Gorcum & Comp., 1937. 5-28.
- Bradbury, Malcolm, & James Walter McFarlane. "The Name and Nature of Modernism." *Modernism: 1890-1930*. Sussex: Harvester Press, 1978.
- Cooper, David. E. "Preface" en "Preliminaries." *Existentialism: A Reconstruction*. Oxford: Basil Blackwell Ltd, 1990. vii-20.
- Fokkema, Douwe, en Elrud Ibsch. "Wat Is Modernisme?" en "E. du Perron." *Het Modernisme in De Europese Letterkunde*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984. 9-49 / 252-85.
- Gouw, Jesse. "Menno Ter Braak over Lady Chatterley's Lover van D.H. Lawrence - Een kritisch onderzoek naar zijn veranderende opvattingen." *Scriptie*. Universiteit Utrecht, 2011.
- Hanssen, Léon. *Want alle verlies is winst: Menno Ter Braak 1902-1940 I*. Amsterdam: Balans, 2000.
- Hanssen, Léon. *Sterven als een polemist: Menno ter Braak 1902-1940 II*. Amsterdam: Balans, 2000.
- Ibsch, Elrud. "Afzijdigheid of partijdigheid. Reacties van Menno ter Braak en andere modernistische schrijvers op het nationalisme van de jaren dertig." *Forum Der Letteren* (1995): 165-79. *Dbnl*. Online. 11 December 2015.
- Otterspeer, Willem. "Ter Braak tussen Huizinga en Hermans." Leiden. 30 mei 2014. *Dbnl.nl*. Online. 6 november 2015.
- Oudvorst, A.F. van. "Inleiding: het probleem", "Wat is engagement" en "Menno ter Braak." *De verbeelding van de intellectuelen: Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1991. 19-30 / 269-79 / 340-420.
- Oudvorst, A.F. van. *Menno ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen: een literatuursociologische benadering*. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, 1980.
- Sartre, Jean-Paul. "For Whom Does One Write?" *What Is Literature?* Vert. Bernard Frechtman. New York: Philosophical Library, 67-160.
- Sartre, Jean-Paul. *L'existentialisme est un humanisme*. Collection Pensées ed. Paris: Nagel, 1946. Bibliothèque Universelle. Online. 4 januari 2016.

Schalk, David L. "Preface" en "What Was Engagement?" *The Spectrum of Political Engagement*. New Jersey: Princeton University Press, 1979.

Stralen, Hans van. *Beschreven keuzes: een inleiding in het literaire existentialisme*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1996.

Vegeback, Thomas von. "De geboorte der intellectuelen" en "Tussen collaboratie en verzet." *De Intellectuelen: Een Geschiedenis Van Het Literaire Engagement 1898-1968*. Amsterdam: Meulenhoff, 1989. 15-27 / 208-20.